

Eenzaam maar niet alleen

Bovenstaande titel is ontleend aan de biografie van koningin Wilhelmina. Het is tevens een passende titel voor een artikel over een ander met koninklijk bloed: de winterkoning. Ons winterkoninkje is de enige soort uit zijn familie in de Oude Wereld waar hij op maar liefst drie continenten voorkomt. Tamelijk eenzaam toch? Hij is echter bepaald niet alleen op de wereld, zijn familie omvat nog 84 andere soorten. Die leven allemaal ver weg in de Nieuwe Wereld, met als zwaartepunt Centraal-Amerika.

Het zijn kleine (8-22 cm), meestal insectenetende vogels met een scherpgepunte, vaak omlaag gebogen snavel, een staart van variabele lengte, meestal getript of buitengewoon kort; het verenpak is meest grijs en bruin, vaak met wat roodbruin. Kenmerkend is het zeer vaak voorkomen van dwarsstrepen op de vlieg- en staartveren, watzeldzaam is bij zangvogels.

Namen

Zijn populariteit blijkt onder andere uit de vele namen die hij in meerdere talen heeft. Vaak heeft hij "koning" in zijn naam wat stoelt op een oude legende die in vele varianten is overgeleverd. De vogels wilden een koning. Dat moest degeen worden die het hoogst kon vliegen. Dat leek de arend te worden, maar...plots vloog uit zijn veren het winterkoninkje nòg hoger. Daarmee was hij koning geworden maar dat vonden de andere vogels maar een aanfluiting. Ze verzonnen nog een proef: een echte koning moest ook het diepst in de aarde kunnen komen, vonden ze. Het winterkoninkje dook onvervaard in een muizenholletje en won weer. Zijn tegenstanders waren nog steeds niet overtuigd en wilden hem doden. Maar hij bleef lekker in zijn holletje zitten. 's Nachts moest de uil bij dat hol waken zodat de winterkoning 's nachts niet kon ontsnappen. Maar de uil viel in slaap en hij ontsnapte en werd toch koning van de vogels. Maar hij blijft ondanks die rang uiterst waakzaam en sluipt zeer voorzichtig door het dichte onderhout. De uil kreeg straf: overdag wordt hij gepest door de andere vogels en 's nachts zwerft hij eenzaam en troosteloos rond, treurig roepend.

Wat betreft "winter" in zijn Nederlandse naam zijn de meningen verdeeld. Het zou kunnen slaan op het feit dat hij 's winters ook aanwezig is. Of het zou kunnen komen doordat hij ook 's winters zingt. Het kan ook een verbastering wegens onbegrip zijn van zijn Oudhollandse naam *wrendo*.

Zijn wetenschappelijke naam is *Troglodytes troglodytes*, wat is Grieks voor holbewoner (trogle = een holte, dyein = ergens in duiken). Sommigen menen dat dit verwijst naar zijn bolvormige nestjes. Anderen schrijven deze naam toe aan zijn gewoonte in holten en spleten, waarin hij soms geheel verdwijnt, voedsel te zoeken.

Omdat hij zo klein is noemden de Friezen hem *tomke*, zoiets als Klein Duimpje.

De Engelse naam is *wren*, voor vogelaars Eurasian wren, die gaat terug op zijn Oudengelse naam, verwant aan het eerder genoemde *wrendo*, die weer afstamt van woorden in oudere Germaanse talen die zo ongeveer (kleine) staart betekenen. Een goede naam, dat parmantige staartje is een opvallend kenmerk.

In Duitsland is hij weliswaar ook koning maar zijn rijk is beperkt tot alleen de afscheiding of heg: *Zaunkönig*.

De meeste namen heeft hij waarschijnlijk wel in Frankrijk. De meest voorkomende is *roitelet*, men denkt dat dit een klanknabootsend woord is afgeleid van zijn alarmroep *tsirr*. Franse ornithologen willen niet betrappt worden op het gebruik van zo'n volkse naam, zij noemen hem, heel lief, *troglodyte mignon*, schattig holbewonertje.

De naam van de familie is afgeleid van *Troglodytes* met het voor families gebruikelijke achtervoegsel -idae: *Troglodytidae*.

Niet meer wat hij was

Nog geen tien jaar geleden omvatte *Troglodytes troglodytes* ook twee Noordamerikaanse ondersoorten. De zang van deze ondersoorten bleek echter zò verschillend dat ze als potentieel huwelijkspartner totaal geen interesse voor elkaar hadden: reproductieve isolatie. Hierom en op

grond van genetisch onderzoek werd de westelijke ondersoort tot soort verheven: *Pacific wren*. Sindsdien vond men ook voldoende redenen om de oostelijke en de Euraziatische ondersoort als soort te gaan beschouwen: *winter wren* en *Eurasian wren*. (Mijn ANWB-gids van 1999 geeft de naam winter wren voor ons winterkoninkje. Dat is dus inmiddels onjuist het is nu Eurasian wren). De winterkoningen van de Oude Wereld samen vormen nu de soort *Troglodytes troglodytes* en dat is de enige winterkoningensoort buiten Amerika.

Het is de vraag hoe lang dat zo blijft. Verder DNA-onderzoek maakt het zeer waarschijnlijk dat de soort uit vier aparte groepen bestaat, namelijk de populaties uit Europa, de Kaukasus, Nepal en Oost-Azië. Het is dus niet ondenkbaar dat in de toekomst één of meer van deze groepen het tot soort schopt, waarmee *Troglodytes troglodytes* weer een andere inhoud krijgt.

De verwantschappen van de familie houden de ornithologen al jaren gezellig, soms minder gezellig, bezig, uitgekristalliseerd is het nog niet. De overheersende opvatting is op het moment dat winterkoningfamilie een zustergroep is van de *Muggenvangers*, een Zuidamerikaanse familie. Samen zijn die twee het nauwst verwant aan de *Boomkruipers* (*Certhidae*).

Tja, een beetje verwarrend is het allemaal wel. Maar ook boeiend en interessant.

Voorkomen

Verspreidingskaart van de Euraziatische winterkoning

Toen "onze" winterkoninkjes via de Beringstraat Europa binnen kwamen was er uiteraard geen concurrentie van andere winterkoningen. Zodoende komen ze nu voor in vele habitats. In West-Europa vinden we ze overal behalve in het hoge noorden. Voorwaarde is wel dat het biotoop enigszins vochtig is. Het gunstigst is vochtig bos, zowel loof- als gemengd bos, liefst met flinke ondergroei. Maar de soort is ook gewoon in tuintjes, parken, en in struikgewas in moerassen. Verbazingwekkend is dat hij veel voorkomt op spaarzaam begroeide oceanische eilanden. In andere delen van de Oude Wereld zijn ze kieskeuriger, bijvoorbeeld in het Atlasgebergte (Marokko) worden ze alleen in rivierdalen en bossen tussen 1200 en 1800 m aangetroffen; in Nepal tussen 2500 en 4800 m. In het algemeen gesproken kun je ze aantreffen van zeeniveau tot zelfs boven de boomgrens. Er zijn 29 ondersoorten beschreven, maar die zijn soms van twijfelachtige waarde. Vaak betreft het eilandpopulaties: van IJsland, de Faröer-eilanden, de Shetland-eilanden, Fair-eiland (ten zuiden van de Shetlands), St.Kilda (een mini-archipel ten westen van de Buiten-Hebriden), de Buiten-Hebriden (ten westen van Schotland), Corsica en Sardinië (samen). In Azië bijvoorbeeld van de Koerilen (bungelen onder Kamtsjatka), de Izu-eilanden (ten zuiden van Tokyo),

Tanegashima- en Yakushima-eiland (ten zuiden van Japan) en Taiwan.

In Europa komen dertien ondersoorten voor.

De rest van de familie komt, zoals eerder gezegd, alleen in de Nieuwe Wereld voor, de meeste soorten in Midden-Amerika. Zij leven in bos, in bosranden, struiken, tuinen, moerassen, woestijnbegroeiing en op rotsen. Ook bij hen is sprake van veel eilandpopulaties.

Er zijn 16 genera en 84 soorten beschreven. Dat zal waarschijnlijk niet zo blijven. De vogels uit gematigde streken zijn doorgaans goed onderzocht maar dat geldt niet voor de (sub-)tropische soorten: de meeste. Nader onderzoek zal zonder twijfel tot meer soorten leiden.

Van zes soorten is het voortbestaan bedreigd, sinds 1600 is geen enkele soort uitgestorven.

Verspreidingskaart van de rest van de familie

Gedrag

Winterkoningen hebben een reputatie van heimelijkheid: makkelijk te horen, moeilijk te zien. Bij de minste verstoring zijn ze verdwenen, floeps, weg in de dichte begroeiing. Ze foerageren alleen, maar roesten gezamenlijk in holten of in een van hun nesten (zie Broeden), maximaal met zijn tien, waarschijnlijk vanwege de warmte. Eenmalig zijn er ergens in Europa 96 samen gevonden. Agressief gedrag betreft doorgaans het territorium of staat in verband met het broeden. Het blijft doorgaans bij dreigen, echt knokken is zeldzaam.

Het voert te ver om het gedrag van de overige leden van de familie, voor zover dat bekend is, te beschrijven. Een minder sympathiek trekje verdient echter vermelding: Een aantal familieleden heeft als hobby eieren vernielen (soms zijn ook kuikens niet veilig), eieren van de eigen soort maar vaak ook van andere vogels. Er zijn een aantal soorten in Zuid-Amerika die daarmee de naam *chupahueva* = eierzuiger verdiend hebben. In Noord-Amerika wordt de stand van bepaalde zangvogels die in territoria van sommige winterkoningsoorten leven meetbaar negatief beïnvloed door dergelijk vernielzuchtig gedrag. Ons klein jantje heeft voor zijn emigratie gedragstherapie ondergaan en vertoont dergelijk vandalisme niet.

Zang

Onze winterkoning valt nog het meest op door zijn expressief, lang en luid zingen. Het is bijna onvoorstelbaar dat zo'n klein lijfje zulke krachtige luidsprekers kan bevatten. Hij zingt trouwens niet alleen maar hard, bij het versieren van een vrouwtje kan hij ook nauwelijks hoorbaar verliefd lispelen.

Winterkoninkjes leren hun liederenrepertoire, het is niet bij de geboorte al geprogrammeerd. De jongeren leren hun zang als ze al op hun eigen territorium zitten en daardoor klinken ze als hun burens. Het liedje lijkt dus niet op dat van hun vader, tenzij die toevallig hun buur is. Door dat "coveren" van de songs van de burens kan de zang over een vrij korte afstand gaan verschillen. Het lied aan de ene oever van een klein meer bijvoorbeeld kan anders klinken dan dat aan de andere oever. Geografisch bepaalde patronen in liedjes kunnen een aanwijzing zijn dat er sprake is van verschillende soorten. De fors verschillende liedvoorraad van de westelijke en de oostelijke populaties in Noord-Amerika was een van de redenen om ze op te splitsen.

Alle leden van deze familie zijn kleine (maximaal 20 cm), zeer actieve en zeer luidruchtige vogels die mogelijk niet zo vaak gezien worden, maar die overal de andere leden van het vogelorkest overstemmen. Ze zingen echter niet alleen maar hard, sommige van de beste en welluidenste zangers behoren tot deze groep. Dat blijkt wel uit hun namen: nachtegaalwinterkoningen

(*nightingale wrens*), liedwinterkoning (*song wren*) en musicuswinterkoning (*musician wren*).

Voedsel

Het zijn insekteneters voorzien van een scherpe snavel die doorgaans laag in de vegetatie foerageren, ook vangen ze wel insekten in de vlucht. De vleugelvorm is zeer geschikt voor korte vluchten in dichte vegetatie, wat hen niet verhindert eventueel over lange afstanden te trekken. Ze azen ook op kikkervisjes en waden dan in ondiep water. Ze dompelen zelfs hun kopje onder om die prooi te verschalken. Ze volgen de Europese das zoals een koereiger het vee, om door de das opgejaagde prooi te grijpen.

De andere leden van de familie zijn ook vrijwel allemaal insekteneters alhoewel ze dat wel iets ruimer zien: spinnen en pissebedden worden ook niet versmaad. Enkele eten ook wel eens wat bessen, zaden of zeewier.

Broeden

Op een aantal holenbroeders na bouwen alle winterkoningen een gesloten, vaak eivormig nest met een dak en een zij-ingang van gras, kleine wortels en vezels, meestal van nat materiaal waardoor het zeer stevig is als het ingedroogd is.

De Euraziatische winterkoning bouwt zes of meer nesten in een seizoen, bij eilandpopulaties wat minder. Zoals we al zagen wordt daarin ook geroest. Ze bouwen die meestal in dichte begroeiing, maar ook wel in een holte of spleet of op onverwachte plaatsen zoals in de zak van een ergens vergeten hangende jas of iets dergelijks. Het nest is ongeveer 11 bij 13 bij 15 cm groot, de binnenkamer heeft een doorsnee van 6 cm. Het vrouwtje kiest een nestje uit en bekleedt het. Soms worden oude nesten opnieuw gebruikt, maar dat hoeft niet door hetzelfde paar te zijn. De vijf tot acht witte eieren hebben bleekbruine vlekjes, vooral aan het stompe eind. Doorgaans broedt alleen het vrouwtje (14-19 dagen), gedurende deze tijd is de catering door het mannetje slordig. Meer van de helft van de mannetjes in het decadente West-Europa gaat vreemd. Ze kunnen wel drie nesten per jaar hebben met vijf à acht jongen per nest. De jongen worden door man en vrouw gevoerd maar slechts voor een korte periode: 9-18 dagen. Daarna moeten de jongen het zelf maar uitzoeken.

Soms benoemt de koekoek hen onvrijwillig tot pleegouders.

Het broedgedrag van de overige familieleden, voor zover bekend, is niet in een artikeltje samen te vatten.

Van A naar B

Er is sprake van zowel blijvende als trekkende populaties. Ze trekken 's nachts wat tot nogal wat aanvaringen met menselijke constructies leidt. Vanuit het grootste deel van Scandinavië en Noordwest-Rusland gaan ze na het broeden naar het zuiden. Noorse vogels worden teruggevonden van Noord-Duitsland tot in België. Van Zweden gaan ze meest naar het zuidwesten, vanaf Hongarije tot meer naar het westen: Zuidwest-Frankrijk en Oost-Spanje. Noord-China en Oost-Siberië (dus ook Kamtsjatka en Sachalin) worden eveneens na het broeden verlaten. Maar de exemplaren op de Commandeurs-eilanden (ten oosten van Kamsjatka) blijven.

In West-Europa, van IJsland tot de Middellandse Zee en van de Zuid-Baltische gebieden tot Polen en de Oekraïne zijn ze het hele jaar aanwezig. Dat geldt ook voor Noord-Afrika, Turkije, Cyprus, de Kaukasus en Noord-Iran. Geïsoleerde eilandpopulaties zoals die van de Faröer en St.Kilda blijven, evenals die in de Himalaya, Oost China, Japan en Taiwan.

De Britse ondersoort is voornamelijk standvogel, sommige verplaatsen zich wel over maximaal 250 km naar het zuiden.. Enkele exemplaren komen zelfs in Zuid-Frankrijk terecht.

Hoe gaat het hem/hen?

Soms profiteerde de ene soort van de activiteiten van de mens terwijl de andere soort achteruit ging. Het kappen van bos en het optrekken van gebouwen bijvoorbeeld pakte slecht uit voor sommige, het deed echter meer bosrand en nestelmogelijkheden ontstaan, wat weer gunstig bleek voor andere.

In West-Europa worden er meer jongen volwassen per paartje dan in het Bialowieza-oerbos in Polen. Dit komt waarschijnlijk door minder predatie (minder eindigen in andermans maag) in het westen als gevolg van menselijke activiteiten.

Onze winterkoning is een zeer succesvolle soort die zich prima aan een veranderende habitat blijkt te kunnen aanpassen. De Europese populatie wordt geschat op 20.500.000 tot 26.500.000 paren . Het helpt natuurlijk dat hij voor de mens geen enkele economische betekenis heeft. Harde winters in gebieden waar ze niet wegtrekken kunnen een enorme terugval veroorzaken. Doorgaans herstellen de aantallen zich relatief vlug. De ondersoort *fridarensis* van Fair Isle tussen de Shetlands en de Orkneys is wel eens teruggevallen tot 10 zingende mannetjes maar dat werden er al gauw weer vijf keer zoveel. In 1884 werd de ondersoort *hirtensis* van St. Kilda, het meest westelijke eiland van de Buiten-Hebriden, voor het eerst beschreven. Men meende toen dat het een nieuwe soort was. Dus moest ieder instituut en wilden ook vele particuliere "vogelliefhebbers" een huidje hebben. De prijs steeg al gauw tot, voor toen, grote bedragen en de Schotten waren toen heel, heel arm.....Gelukkig kwam *hirtensis* desondanks niet echt in gevaar, een fors deel van de populatie leefde gelukkig in voor de mens onbereikbaar gebied. In 2008 waren er nog ongeveer 200 paartjes. De ondersoort *orii* van de Daito eilanden, 800 km ten zuiden van Kyushu (Japan), is wel uitgestorven.

Veel winterkoningsoorten komen alleen op bepaalde eilanden van zeer variabele maat voor. Die redden het tot nu toe, met de meeste gaat het zelfs wel goed. Enige soorten in Centraal- en Zuid-Amerika zitten wel in de gevarenzone. Soms hebben deze sowieso al een zeer beperkt verspreidingsgebied wat uiteraard een ongunstige startpositie is. Andere negatieve factoren zijn vooral: habitatverlies en introductie van exotische (roof)dieren. Het fragmenteren van tropisch bosgebied helpt sommige soorten ook bepaald niet.

Verhalen

Het is verbazingwekkend dat een klein, bruin, oneetbaar vogeltje zo'n belangrijke rol speelt in de verhalen van zoveel uiteenlopende culturen, vooral in Europa. Van de Westeuropese zangvogels is mogelijk alleen de roodborst nog populairder.

Vaak figureert hij als koning van de vogels (zie boven). In verschillende Europese talen, zo uiteenlopend als Nederlands, Klassiek Grieks, Pools, Roemeens, en Litouws krijgt hij de koningstitel. In Frankrijk en Spanje gaat die titel echter naar het goudhaantje. Dat is begrijpelijk, zijn gekleurde kruintje kan immers heel goed doorgaan voor een koningskroontje.

In een andere legende die ook wijd verbreid is in Europa is het het winterkoninkje die het licht of het vuur van de hemelen (of uit de hel: Bretagne) haalt. Daarbij verbrandt hij al zijn veren. De andere vogels zijn hem zo dankbaar dat ze hem allemaal een van hun veren geven. De uil echter niet, die heeft echt, echt geen enkele veer over, beweert hij. Zijn straf is dezelfde als in het koningsverhaal. Soms is het het roodborstje die het vuur haalt, in Oost-Europa is de zwaluw de lichtbrenger.

Vroeger was er in een deel van West-Europa een traditie om op de dag van St. Stefan winterkoninkjes te vangen. Ze werden dan aan een paal gehangen die door jongeren werd rondgedragen begeleid door muziek. Dit "feest" dateert waarschijnlijk al uit voor-Christelijke tijden, het heeft de totaal aantallen kennelijk niet kunnen drukken. Er zijn in Ierland meerdere verhalen die dit gebeuren moeten verklaren. Eén daarvan is het volgende: Onze Stadhouders Willem III (protestant) was na Engeland, Ierland binnengevallen zijn katholieke schoonvader, Jacobus II, koning van Engeland achterna om die van de troon te wippen. Zijn troepen lagen ergens in Ierland te slapen en de katholieke Ieren beraamden een stiekeme overval. Willem werd gewekt doordat een winterkoning (ongetwijfeld een protestant) op en neer stond te springen op een trommel. Willem won.

Vissers van Manx namen winterkoningveren mee als bescherming tegen schipbreuk en Schotse vissers gooiden zijn veren in de lucht om de haringvangst te voorspellen. Bij de Kelten was hij het symbool van het oude jaar.

In sommige Creoolse talen in West-Indië schopt een nauwe verwant van onze winterkoning het nog

verder dan koning: hij krijgt goddelijke status. In het Sranan, de Surinaamse taal bijvoorbeeld heet hij vertaald: *godvogel*.

U hoeft voor deze koning niet door de knieën, evenmin hoeft u diep voor hem te buigen. Maar uw respect verdient deze wijd verspreide overlever wel. Het is ook niet verkeerd als deze kleine, lawaaierige pluizenbol met zijn parmantig opgestoken staartje enige vertedering bij u opwekt.